

TOMAS SAULIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

DIALEKTIKA PLATONO IR KANTO FILOSOFIJOJE

Dialectics in Plato and Kant

SUMMARY

Plato defines dialectics as a method that enables us to reach the essence of each thing. Primarily, it can be done by the comprehension of something particular in virtue of a general idea. Kant states that even sense perception needs unifying forms. As he makes clear in *Critique of Pure Reason*, no act of comprehension can be derived solely from the subject matter which is comprehended (empiricists insisted on such a derivation). We can draw a parallel between Kant's fundamental distinction "matter versus form" and Plato's opposition "sensable things versus intelligible ideas". One of the last-mentioned is the first step in dialectics. So we have grounds to view Kant's "copernical turn" as a case of the application of the Platonic dialectical method.

Čia būtina išskirti tokį platoniškojo mokymo apie idėjas aspektą: patsai Platonas autonomiškai egzistuojančias idėjas traktuoja visų pirma kaip hipotezes (gr. *hypothesis* tiesioginė reikšmė – „laiptelis“, „pakopa“, „atrama“); „kiekvienam atveju remiuosi teiginiu, kuris, mano galva, yra stipriausias, ir kas man pasirodo su juo sutinkant, tai laikau teisingu“; „darau prielaidą: yra kažkas savaime gražu, gera, didu, ir visa kita“⁴¹. Hipotezė esti daikto mąstymo ir pažinimo

galimybės sąlyga, nes apie jo funkcijas ir rūšį mes galime spręsti tik tai tuomet, kai jau žinome, kas jis yra⁴²; štai *Timajuje* Platonas remiasi hipoteze, jog kosmosas esti Demiurgo šedevras, jis „nuostabiausias iš visko, kas tik yra atsiradę“⁴³; šios hipotezės pagrindu Platonas konstruoja visą savo kosmogoniją. Platoniškoji hipotezė yra neišvengiamai, neišvedama iš empirinių faktų; pasak *Menono*, „remtis prielaida“ reiškia, jog svarstant rūpimus dalykus tiesiog naudinga išieiti tašku

RAKTAŽODŽIAI: dialektika, empirinis patyrimas, idėja, apriorinė forma, sintezė.

KEY WORDS: dialectics, sense perception, form, synthesis.

pasirinkti vienokius ar kitokius teiginius⁴⁴. *Valstybėje* Platonas tvirtina, jog mokslai, savo prielaidas laikantys teisingais teiginiais ir tik jomis savo išvadas grindžiantys, niekuomet nepasiekia tikrosios būties; savo ruožtu dialektinis metodas (*dialektikē methodos*) „atmesdamas prielaidas, pakyla iki paties prado (*tēn archēn*), kad pagrįstų savo išvadas; jis pamažu išlaisvina sielą, panirusią į barbariškumo purvą“⁴⁵.

Hipotezės ne „išgalvojamos“, bet „atrandamos“ atlikus pamatinį „pasisukimo“ ar „atsigręžimo“ (*metastrophē*) judesį⁴⁶; tai reiškia, jog mums įprastinis požiūris į pasaulį samprotavimui, siekiančiam tikrojo pažinimo, neteikia pakankamo pagrindo. Nėra jokio loginio metodo visuotinus ir būtinus dėsnius išvesti tiktai iš empirinio patyrimo, net jeigu jis ir yra vienintelis būdas, kuriuo kosmosas mums pasirodo kaip konkreti ir vienintelė būtis. Platono įsitikinimu, kad suformuluotume visuotinius ir būtinus dėsnius, dėl kurių kosmosas mums pasirodo ne tik kaip būtis, bet sykiu ir kaip maksimaliai inteligibili, maksimaliai mąstoma būtis, turime pradėti ne nuo patyrimo, ne nuo paskirų daiktų, bet nuo to, kas akivaizdu pačiam mąstymui⁴⁷. Platono filosofijos pagrindas yra ne būties patyrimas, kuris visuomet atsitiktinis, priklausomas nuo įvairių aplinkybių, ne mistinis dalyvavimas, bet tam tikra būties samprata (Aristotelio *Metafizikos* atveju žodžio „būtis“ apibrėžimas), kurią Platonas ir vadina žodžiu *hypothesis*; tam, kad pasiektume pačią būtį, turime pradėti nuo jos sampratos – nuo būties supratimo, minties apie būtį ar hipotezės.

Platono manymu, vienodai neteisūs

ties „išminčiai“, „kurie sutinka laikyti esamybe tik tai, ką jie gali tvirtai sugriebti rankomis, o štai veiksams ir tapsmams, lygiai kaip ir viskam, kas neregima, jie neskiria dalies būtyje“, tiek ir visi tie, kurie tvirtina, esą „yra tik judėjimas, ir išskyrus judėjimą niekas neegzistuoja“⁴⁸. Graikų sensualistai (Demokritas, Empedoklis, Protagoras), pasak Aristotelio *Metafizikos*, mąstymą (*phronēsis*) tapatino su jusliniu suvokimu, o pastarąjį traktavo, viena vertus, kaip nuolatos kintantį (nes kinta suvokiami objektai) ir, antra vertus, kaip neišvengiamai teisingą⁴⁹. Kitaip sakant, mąstydami mes asocijuojame įvairius juslinius vaizdinius (*phantasia*)⁵⁰, kurių kiekvienas išreiškia tas ar kitas mus supančių daiktų savybes; tai esti vienintelis pažinimo būdas, todėl Protagoras ir tvirtina, jog „žmogus yra visų daiktų matas – esančių, kad jie yra, o nesančių, kad jų nėra“⁵¹. Savo ruožtu Platonas neabejoja, kad empirinio patyrimo objektai ir mąstomos idėjos tarpusavyje susiję (ši sąsaja jo aiškinama dvejopai – *methexis* ir *anamnēsis* aspektais), tačiau jis kritikuoja nuostatą, esą mąstymas yra *tiktai* kintančio empirinio pasaulio reprezentacija; graikiškąjį sensualizmą Platonas „apverčia aukštyn kojom“: ne mąstymas išreiškia empirinį pasaulį, bet empirinis pasaulis tarsi šešėlis ar atvaizdas išreiškia tai, kas gali būti mąstoma. Empirinis pasaulis esti struktūruotas, tai yra darnus ir tvarkingas kosmosas, o ne palaidas sąmyšis⁵², bet pati žmogaus siela yra sumišusi, ar, kitaip tariant, apimta „kūno beprotybės (*aphrosynē*)“ ir todėl nesugeba aiškiai matyti tvarkos, t.y. to, kas visuomet tapatu; „kūnas traukia sielą prie dalykų, kurie niekad nėra ta-

patūs⁵³. Būtis žmogui nėra tiesiogiai duota kaip tai, kuo jis galėtų savo nuožūra disponuoti; būtis – tai pačių daiktų „nuosavybė“ (*oysia* pirmapradiškai reiškia „nuosavybė“, „turtas“, „manta“), norint prie jos bent trumpam *prisiliesti*⁵⁴, būtinos pastangos, būtina veikla, kuri ir vadinama dialektika.

Kanto *Grynojo proto kritikoje* mes susiduriame su *transcendentaline* dialektika, t. y. grynojo (apriorinio) proto sugebėjimo ribų teorija: „transcendentalinė dialektika pasitenkina tuo, jog atskleidžia transcendentalinių sprendinių regimybę ir kartu saugo, kad ji mūsų neapgautų. Bet ji niekada negali padaryti, kad ši regimybė išnyktų ... ir liautųsi buvusi regimybė – čia mes turime reikalą su natūralia ir neišvengiama iliuzija, kuri pati remiasi subjektyviais pagrindiniais teiginiais, o pakiša juos kaip objektyvius“⁵⁵. Kantas kalba apie tai, kad intelekto įgytas žinias protas siekia galutinai apibendrinti, apibrėžti, t. y. siekia subordinuoti jas „viso galimo patyrimo sutelktiniam vienumui“⁵⁶. Tačiau to protas neprieštarinčiai padaryti negali: įgyvendindamas savo tikslą, jis formuluoja metafizinius teiginius (tam tikrus apriorinius sintetinius sprendinius), kurie patyrimu nėra ir negali būti pagrįsti, kadangi juos formuluodamas jis pasitelkia idėjas ar proto sąvokas; „bet pavadinimas „proto sąvoka“ jau iš anksto rodo, kad tokios sąvokos negalima apriboti patyrimo sritimi, nes ji susijusi su tokiu žinojimu, kuriame kiekvienas empirinis žinojimas ... tėra jo dalis ir kurio iš tiesų joks realus patyrimas niekada nepasiekia, nors jam priklauso“⁵⁷.

Transcendentalinės dialektikos kaip kritinės proto priemonės nuopelnas yra

tas, jog ji atskiria intelektines sąvokas (kategorijas), kurios tiesiogiai siejasi su patyrimu ir kurių pagrindu formuluojami teiginiai gali būti patyrimo patvirtinti, nuo proto sąvokų (idėjų), kurios savo ruožtu gali būti legitimuojamos tik tai kaip *reguliatyvaus*, o ne *konstitutyvaus* vienumo principai⁵⁸. Tačiau tuomet, kai protas savo paties atžvilgiu esti nekritiškas, jis visada pasiduoda savo prigimtiniam polinkiui idėjas taikyti konstitutyviai. Jis *de natura* linkęs peržengti galimo patyrimo ribas ir už jų – grynojo proto srityje – apibrėžti savo objektus. Svarbu pažymėti, jog proto dialektiškumą, prieštaringumą Kantas sieja su „natūralia“, nekritiška jo veikla; tuomet transcendentalinė dialektika ir apskritai visa grynojo proto kritika neišvengiamai suponuoja „nenatūralią“ proto nuostatą. Būtent todėl Kantas ir sako, jog „metafizika pasaulyje bus visada, netgi kiekviename žmoguje, ypač mąstančiame“, o grynojo proto kritiką galima tik *pabandyti* sukurti⁵⁹.

Čia pažymėtina, jog terminą „dialektika“ Kantas vartoja sekdamas ne Platonu, bet Aristotelium; pastarajam dialektika yra tikėtinų samprotavimų technika, aiškinanti mokslų pirmuosius pradus (*archai*)⁶⁰. Tačiau, kita vertus, patį Kanto „kopernikiškąjį posūkį“ įmanu traktuoti kaip Platono *metastrophē* pakartojimą. „Kopernikiškojo posūkio“ atramos taškas yra apriorinių sintetinių sprendinių akivaizdus galiojimas matematikos ir gamtos mokslų sistemoje; be to, pačios šios sistemos epistemologinė vertė ir praktinė reikšmė Kantui yra neabejotinas faktas; savo ruožtu Platonas išskiria geometriją ir astronomiją, šie mokslai, pasak *Valstybės*, „apvalo ir atgaivi-

na kiekvieno sieloje tam tikrą įrankį, kurį kiti užsiėmimai buvo sugadinę ir apakinę. Jį išsaugoti tūkstantį kartų svarbiau negu akis, nes tik jo dėka galima regėti tiesą⁶¹. Žmogus išties turi sugebėjimą pažinti, belieka tik nustatyti, kiek toli siekia to sugebėjimo ribos. Po to atliekamas kitas veiksmas, t.y. iškeliamą hipotezę, kuri Kanto manymu, geriau nei visos kitos leidžia nustatyti sugebėjimo pažinti galimybės sąlygas; kokį teorinį svorį Kantui turi teiginys, jog esama „grynujų“ formų, taigi žmogus geba aprioriškai pažinti, lygiai tokį svorį Platonui turi teiginys „yra kažkas savaime gražu, gera, didu“, būtent todėl „filosofai sugeba pasiekti, kas visuomet yra tapatu sau“⁶².

Kanto tvirtinimu, pirmasis ir betarpiškas mūsų santykis su daiktais (objektais) yra stebėjimas, „jis vyksta tik tada, jei mums yra duotas objektas; o tai vėlgi įmanoma bent mums, žmonėms, tik dėl to, kad objektas tam tikru būdu paveikia sielą“⁶³. Žmogus visų pirma yra gyva, gamtinė būtybė, taigi jam būdingas jslumas – „sugebėjimas įgyti vaizdinius (imlumas) tuo būdu, kuriuo esame objektų veikiami“⁶⁴. Jslumo sąvokai Kantas subordinuoja pojūčio sąvoką: žmogaus jslumas realizuojasi įvairiais pojūčiais; kitaip tariant, žmogus jslinė būtybė bent jau todėl, kad jis turi vienokius ar kitokius pojūčius.

Iki Kanto empiristai tvirtino, esą žmogaus jslumas realizuojasi tik tai pojūčiais. Be to, jau Hobbesas išskiria tris jslinio pažinimo momentus – poveikį, atoveikį ir rezultatą. Apie poveikį jis rašo: „visos tos savybės, kurios vadinamos juntamomis, jas sukėlusiam objekte yra tik daugybė įvairių materijos judėjimų,

kurie skirtingai veikia mūsų organus“⁶⁵. Anot Hobbeso, atoveikis – tai įvairūs judėjimai žmogaus kūne; daiktai spaudžia mūsų kūne esančius jutimų organus, „tas spaudimas ...pereina vidun į širdį, čia sukelia pasipriešinimą, arba kontra spaudimą, arba širdies pastangas apsaugoti“⁶⁶. Galiausiai visi šitie judėjimai tampa sąmonės vaizdiniais („apraiškomis“, „atrodymais“ ar „įsivaizdavimais“), kuriuos ir įprasta vadinti jtimais⁶⁷. Anot Hume'o, nereikia „ypatingo išvalgumo“ ar „metafizinio proto“ tam, kad atskirtume pojūčius nuo kito sąmonės turinio – „pati gyviausia mintis neprilygsta silpniausiam pojūčiui“⁶⁸.

Kantas atsižvelgia į pojūčių intensyvumą ir teigia, jog „tai, kas empiriniame stebėjime atitinka pojūtį, yra realybė (*realitas phaenomenon*)“⁶⁹. Tačiau jis prieštarauja empiristams tvirtindamas, kad, pirma, žmogaus jslumas neapsiriboja vien tik tai pojūčių medžiaga ir, antra, jog samprotavimai apie pirmuosius du jslumo momentus – išorinių daiktų poveikį ir mūsų kūno atoveikį – tėra tik tai tušti spėliojimai.

Vienas pagrindinių Kanto argumentų toks: remiantis empiristine jslumo samprata gana sunku paaiškinti, kaip galima matematika. *Prolegomenuose* jis rašo: „... kiekvieno matematinio pažinimo ypatumas yra tas, kad jis savo sąvoką iš pradžių turi pateikti stebėjimu, ir būtent aprioriniu, taigi grynuoju, o ne empiriniu“⁷⁰. Taigi matematikos galimybę Kantas grindžia tuo, jog yra ne tik empirinis, bet ir grynas stebėjimas. Faktiškai Kantas iškelia sensingą aštuonioliktam šimtmečiui mintį: galimas apriorinis jslinis pažinimas. Net kai Kanto filosofija įgyja autoritetą, „aprio-

rinis juslinis pažinimas“ veikiau yra *contradictio in adjecto* pavyzdys nei alternatyva dogmatiniam požiūriui; štai pasak Schopenhauerio, sugebėjimą pažinti Kantas pavertė sudėtinga mašina, tačiau „nepaisant šito didžiulio aparato, net nebandoma paaiškinti išorinio pasaulio stebėjimo“⁷¹, o tas stebėjimas yra *intelektinis*⁷². Hegelis Kanto „atradimą“ irgi vertina skeptiškai, mat laikosi ištikinimo, jog „žmogus mąsto visuomet, net tada, kai jis tik stebi“⁷³.

Iki Kanto filosofai – tiek empiristai, tiek racionalistai – juslinio suvokimo galimybę grindė tik tuo, jog mes turime fizini *kūną*; Descartes'as kalba apie juslumą taip pat kaip ir Hobbesas: „pojūčių skirtingumas pirmiausiai priklauso nuo pačių nervų skirtingumo“⁷⁴; „...sielos prigimtis tokia, jog užtenka tiktai kokio nors kūno judėjimo, kad ji pajaustų įvairiausių pojūčius“⁷⁵. Savo ruožtu Kantas siūlo pakeisti šių dalykų svarstymo perspektyvą, jis siūlo remtis tokia *hipoteze*: „visiškai galimas daiktas, kad netgi mūsų patyrimu pagrįstas pažinimas susideda iš to, ką mes suvokiame išpūdžiais, ir iš to, ką mūsų pačių juslumas (juslinių išpūdžių tik skatinamas) teikia pats iš savęs“⁷⁶. Ką gi juslumas gali mums teikti pats iš savęs? Anot Kanto, jis gali teikti būtinas sąlygas (formas), kurios nepriklauso nuo išorinių kūnų, bet, priešingai, išoriniai kūnai prie jų taikosi, jei tik yra jausliškai suvokiami (stebimi)⁷⁷. „Kopernikiškojo posūkio“ esmė būtent ta, jog pažinimo galimybę siūloma aiškinti ne nepriklausomai egzistuojančių daiktų poveikiu žmogaus sąmonei (juk toks aiškinimas gali būti pagrįstas tik peržengus sąmonės ribas, o tai yra neįmanoma), bet pačios žmogaus sąmonės struktūra. Iš-

orinis poveikis, kurį Kantas vadina pojūčiu, tėra tikta materija jusliniam suvokimui, tačiau ne pats juslinis suvokimas; „kadangi tai, kame pojūčiai gali būti sutvarkyti ir įgauti tam tikrą formą, pats savo ruožtu negali būti pojūtis, tai, nors visų reiškinų materija mums duota tik a posteriori, jų forma visada turi būti parengta jiems sieloje a priori ir dėl to gali būti tiriama atskirai nuo bet kokio pojūčio“⁷⁸. Nėra jokio loginio metodo iš suvokimo turinio ar objekto išvesti suvokimo formą ar suvokimo būdą (ir *vice versa*); kita vertus, mes visuomet suvokiame tam tikrus objektus, kai tik esame sąmoningi; nėra tokio sąmoningo suvokimo, kuris neturėtų savo objekto.

Kantas akcentuoja, kad kiekvienas pojūtis yra sąmonės reiškinys – sąmoningas suvokimas, išsąmonintas vaizdinys; „percepcija, susijusi išimtinai su subjektu kaip jo būsenos modifikacija, yra pojūtis (*sensatio*)“⁷⁹. Galime tikta nuspėti, jog pojūčiai mus sieja su „kažkuo“, kas egzistuoja už mūsų sąmonės ir nepriklausomai nuo jos; apie tą „kažką“, t. y. apie „daiktą patį savaime“ mes negalime nieko pasakyti, išskyrus tik tai, kad jis mus veikia; „daiktai mums duoti kaip už mūsų esantys mūsų jutimų objektai, bet apie tai, kokie jie gali būti patys savaime mes nieko nežinome, o pažįstame tik jų reiškinius, t. y. vaizdinius, kuriuos jie mums sukelia veikdami mūsų jutimus“⁸⁰. Taigi būsime tikslesni tvirtindami, jog būtent, pojūčiai esti mums pasiekiami, mūsų pažįstama tikrovė.

Viena vertus, jau pati juslumo forma mums teikia apriorinį pažinimą; tai išties tiesioginis (intuityvus) pažinimas, nes šiuo atveju juslumas atsigręžia į save patį. Kita vertus, empiriniai stebiniai,

kuriuose įvairūs pojūčiai susiejami tarpusavyje, įgydami apriorinę formą, kartu su intelekto sąvokomis sudaro patyrimą, be kurio mąstymas būtų tik fantazavimas⁸¹. Mūsų sąmonėje esama nuolatinės pojūčių kaitos, esama pojūčių įvairovės. Mums reiškiasi daug objektų, kiekviename iš jų mes aptinkame daug įvairių savybių. Tačiau pojūčių ryšio pagrindas esti ne objektas, bet būtent sąmonė, tiksliau sakant, jai būdingas suvokimo būdas. Juslumas – tai aktyvi sąmonės veikla, besireiškianti perėjimu nuo paskirybės (pojūčio) prie bendrybės (stebinio). Tačiau toks perėjimas nėra būdingas tik juslumui, nes juslumo „konstruojama“ bendrybė – erdvėlaikyje esantis daiktas – nėra galutinė bendrybė. Juslinis patyrimas „apimantis visa, kas priklauso pasauliui, pats savęs nepriboja: jis visada nuo vieno sąlygojamojo prieina prie kito sąlygojamojo“⁸².

Čia svarbu atkreipti dėmesį į tai, jog juslinio suvokimo atveju realizuojamos būtent daikto reikšimosi, o ne jo mąstymo galimybės sąlygos; Kantas skiria suvokimo sprendinius ir patyrimo sprendinius: „visi mūsų sprendiniai iš pradžių tėra suvokimo sprendiniai; jie turi reikšmę tiktai mums, t. y. mūsų subjektui, ir tik paskui mes jiems priskiriame naują santykį, būtent santykį su objektu“, ir toliau: „jei vienas sprendinys derinasi su objektu, tai ir visi sprendiniai apie tą patį objektą turi derintis tarpusavyje, taigi patyrimo sprendinio objektyvi reikšmė yra ne kas kita kaip jo būtinas visuotinis galiojimas“⁸³. Kitaip tariant, juslumas, pasitelkęs apriorines erdvės ir laiko formas, objektus apibrėžia tiktai kaip paskirus, diskrečius daiktus-mums, t. y. tik kaip

reiškinius, o intelektas, siedamas įvairią juslinę medžiagą (įvairius stebinius) su savo sąvokomis (kategorijomis), tokiu būdu kuria tolydų reiškinių sąryšį, kuriame objektai apibrėžiami kaip tokie, kokie jie „iš tikrųjų yra“⁸⁴.

Metafizikoje Aristotelis taip formuluoja pamatinę filosofijos problemą: „klausimas, kuris keliamas nuo seno ir dabar nuolat yra keliamas bei suteikia daug sunkumų, – klausimas, kas yra esinys (*on*), – tai klausimas apie tai, kas yra esmė (*oysia*)“⁸⁵. Ieškodamas galimybių išspręsti šią problemą jis esmę (ar būti) ima traktuoti kaip *to ti ēn einai* (lot. *quod quid erat esse*; pažodžiui tai reiškia – tai, kas buvo būti). Taigi į esinio apibrėžimą Aristotelis įtraukia laiko, kitimo aspektą, tokiu būdu sugrįždamas prie platoniškosios dialektikos. Platonas pažymi, kad esiniui turi būti priskiriamas judėjimas ir mąstymas (*phronēsis*), kad *noys* negali būti niekur ir niekame, kas nejudą⁸⁶. Dialektinis metodas yra niekad nesibaigianti būtis „medžioklė“, jos nesėkmingas persekiojimas (pirminė gr. *methodos* reikšmė – „ėjimas keliu“, „sekinimas pėdsakais“, „persekiojimas“); kartais dialektikų pokalbyje *oysia* įrodymas „susiranda prieglobstį“⁸⁷ (Phaed. 76e), o kartais tenka sekti „įrodymo pėdsakais“ (*ta ichnē tōn logōn*)⁸⁸. Galiausiai susiduriame su paradoksu: būtis visuomet pasirodo reflektuojamoje praeityje – to, ko jau dabar nėra perspektyvoje; tačiau tai reiškia, kad *haec et nunc* duotas patyrimas – kad ir koks intensyvus ir tikroviškas jis būtų – esti inteligibilus tik jį transcenduojant, įveikiant jo „apčiuopiamybę“, jo materialumą, daiktiškumą darantį galimą *praesens*.

Literatūra ir nuorodos

- 41 *Phaed.* 100b.
- 42 Лосев А.Ф. *История античной эстетики. Высокая классика.* – Москва: Искусство, 1974, с. 271.
- 43 *Tim.* 29b.
- 44 *Men.* 86e-87a.
- 45 *Resp.* VII, 533c-d.
- 46 *Ibid.* 525c.
- 47 М. Мамардашвили. *Лекции по античной философии.* – Москва: Аграф, 2002, с. 177.
- 48 *Thaet.* 155e-156a. Plg. Платон. *Тезет*, in *Собрание сочинений в четырех томах.* Т. 2. – Москва: Мысль, 1990, с. 208.
- 49 *Met.* 991a10-15.
- 50 *Ibid.*, 1010b2. Aristotelis pažymi, jog juslinius vaizdinius, *phantasia* būtina skirti nuo aktualių juslinių suvokimų – *aisthēsis*. Pirmieji sietini su ta sielos geba, kuriai realizuoti būtinas tiesioginis santykis su kokiu nors objektu, o pastarieji suponuoja suvokiamų objektų buvimą; traktate *Apie sielą* jis rašo: „kadangi vaizdiniai išlieka ir yra panašūs į pojūčius, gyvos būtybės daug ką daro jų veikiamos iš dalies dėl to, kad jos neturi proto, pavyzdžiui gyvūnai, iš dalies ir dėl to, kad jų protas yra aptemdytas aistrų, ligų arba miego – taip būna žmonėms“ (*De an.* 429a. Aristotelis. *Apie sielą* Vertė. J. Dumčius, in *Rinktiniai raštai.* – Vilnius: Mintis, 1990, p. 388.)
- 51 Protagoras. *Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika.* Vertė. J. Dumčius ir R. Mironas. – Vilnius: Mintis, 1977, p. 107.
- 52 *Gorg.* 508a. Pasak Hērakleito, „šitą dalią tvarką (*kosmos*), visų tą pačią, nei kas dievų, nei kas iš žmonių sukūrė, bet ji buvo amžinai, ir yra, ir bus“ (Hērakleitas. *Fragmentai.* Vertė M. Adoménas. – Vilnius: Aidai, 1995, p. 57).
- 53 *Phaed.* 79c.
- 54 Čia būtina atkreipti dėmesį į tai, jog nusakymas žmogaus sielos santykį su būtimi, Platonas dažnai pasitelkia taktiliškump metaforiką: pavyzdžiui, *Faidone* jis sako, jog protaudama siela vengia su kūnu „bendrauti ir liestis“ (65c) ir todėl „prisiliečia prie tiesos“ (65b); o štai *Puotoje* kalbama apie grožio idėjos palietimą (Plg. *Conviv.* 209c-211b. Platonas. *Puota, arba apie meilę.* Vertė T. Aleknienė. – Vilnius: Aidai, 2000, p. 55-27.).
- 55 I. Kantas. *Grynojo proto kritika.* Vertė R. Plečkaitis. – Vilnius: Mintis, 1996, p. 266.
- 56 I. Kantas. *Prolegomenai.* Vertė R. Plečkaitis. – Vilnius: Mintis, 1993, p. 109.
- 57 I. Kantas I. *Grynojo proto kritika*, p. 274.
- 58 Perskyra tarp konstitutyvaus ir reguliatyvaus vienumo Kantui itin svarbi. Anot jo, pirmasis yra „pažinimo objekto vienumas“; šiuo atveju idėjos taikomos taip, jog būtų galima susidaryti objektų sąvokas. Antruoju atveju turime reikalą su „pažinimo būdo vienumu“, kai idėjos taikomos taip, kad sukurtų vientisą vienumą viso to, ką pažįsta intelektas (I. Kantas, *Prolegomenai*, p. 140).
- 59 I. Kantas. *Prolegomenai*, p. 165.
- 60 Plg. *Top.* 101a35-101b. Аристотель. *Топика*, in *Сочинения в четырех томах.* Т. 3. – Москва: Мысль, 1978, с. 351.
- 61 *Resp.* VII, 527e.
- 62 *Resp.* VI, 484b.
- 63 I. Kantas. *Grynojo proto kritika*, p. 73.
- 64 *Ibid.*
- 65 Th. Hobbes. *Leviatanas.* Vertė K. Rastenis. – Vilnius: Pradai, 1999, p. 36.
- 66 *Ibid.*, p. 35.
- 67 *Ibid.*, p. 36.
- 68 D. Hume. *Žmogaus proto tyrinėjimas.* Vertė K. Rastenis. – Vilnius: Pradai, 1995, p. 32.
- 69 I. Kantas. *Grynojo proto kritika*, p. 179.
- 70 I. Kantas. *Prolegomenai*, p. 43.
- 71 A. Schopenhaueris. *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys.* Vertė A. Šliogeris. – Vilnius: Pradai, 1995, p. 600, 601.
- 72 *Ibid.*, p. 602.
- 73 Г. В. Гегель. *Энциклопедия философских наук.* Т. 1. – Москва: Мысль, 1975, с. 123.
- 74 R. Dekartas. *Filosofijos pradai*, in *Rinktiniai raštai.* Vertė G. Bartkus ir P. Račius. – Vilnius: Mintis, 1978, p. 314.
- 75 *Ibid.* p. 319.
- 76 I. Kantas. *Grynojo proto kritika*, p. 40.
- 77 *Ibid.*, p. 40.
- 78 *Ibid.*, p. 73, 74.
- 79 *Ibid.* p. 279.
- 80 I. Kantas. *Prolegomenai*, p. 55.
- 81 I. Kantas. *Grynojo proto kritika*, p. 215.
- 82 I. Kantas. *Prolegomenai*, p. 156.
- 83 *Ibid.*, p. 68.
- 84 I. Kantas. *Grynojo proto kritika*, p. 241.
- 85 *Met.* 1028b2.
- 86 *Soph.* 249c.
- 87 *Phaed.* 76e.
- 88 *Resp.* II, 365d.